कोविड-19 काळात महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेची भूमिका

निखिल सुरेश चिडे
संशोधक विद्यार्थी
नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय ब्रम्हपुरी
Email - nikhilchide2016@gmail.com
Mob.No. - 9511832074

डॉ. विवेक नागभीडकर
नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय ब्रम्हपुरी
Email - viveknagbhidkar@gmail.com
Mob.No. - 7588887971

Crossref DOI - https://doi.org/10.63665/rh.v7i1.57

सारांश :

कोविड-19 महामारी ही एक अभूतपूर्व जागतिक आरोग्य आपत्ती ठरली असून तिने आरोग्य व्यवस्था, सामाजिक संरचना आणि आर्थिक स्थैर्यावर गंभीर परिणाम घडवून आणले आहेत. भारतासह महाराष्ट्र राज्यात कोविड-19 चा प्रादुर्भाव वेगाने वाढल्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर मोठा ताण निर्माण झाला आहे. या काळात विशेषतः गरीब, ग्रामीण, आदिवासी व असंघटित क्षेत्रातील कुटुंबांसमोर उपचार खर्च, आरोग्य सेवा उपलब्धता आणि आर्थिक सुरक्षिततेचे गंभीर प्रश्न उभे राहिले आहेत. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाची महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना (MJPJAY) ही एक महत्त्वाची सामाजिक आरोग्य विमा योजना म्हणून पुढे आली आहे.

कोविड-19 काळात या योजनेअंतर्गत कोविड उपचारांचा समावेश करून मोफत व कॅशलेस उपचार सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. सरकारी तसेच मान्यता प्राप्त खाजगी रुग्णालयांच्या सहभागामुळे सामान्य वॉर्ड, ऑक्सिजन बेड, आयसीयू व व्हेंटिलेटर सुविधा रुग्णांना सुलभरीत्या मिळाल्या आहेत. त्यामुळे उपचारांचा आर्थिक भार कमी झाला असून आरोग्य सेवांपर्यंतचा प्रवेश वाढला आहे.

प्रस्तुत अध्ययनाचा उद्देश कोविड-19 काळात महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेने आरोग्य संरक्षण, आर्थिक सुरक्षितता व सामाजिक आधार देण्यात बजावलेली भूमिका अभ्यासणे हा आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की, या योजनेने महामारीच्या काळात सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेला महत्त्वपूर्ण आधार दिला असून सामाजिक स्थैर्य व आर्थिक सुरक्षितता राखण्यात सकारात्मक भूमिका बजावली आहे.

सूचक शब्द (Keywords) : महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना (MJPJAY), आरोग्य विमा योजना, कॅशलेस उपचार, मोफत आरोग्य सेवा, आर्थिक संरक्षण, सामाजिक सुरक्षितता, गरीब व वंचित घटक

प्रस्तावना (Introduction) :

कोविड-19 महामारी ही एक अभूतपूर्व जागतिक आरोग्य आपत्ती ठरली असून तिने आरोग्य व्यवस्था,

सामाजिक रचना तसेच आर्थिक स्थैर्यावर गंभीर परिणाम घडवून आणले. भारतासह महाराष्ट्र राज्यात कोविड-19 चा प्रादुर्भाव झपाट्याने वाढल्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर मोठा ताण निर्माण झाला. या काळात सामान्य नागरिकांसमोर आरोग्य सेवा उपलब्धता, उपचार खर्च आणि सामाजिक सुरक्षिततेचे गंभीर प्रश्न उभे राहिले. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, ग्रामीण, आदिवासी आणि असंघटित क्षेत्रातील कुटुंबांना उपचार खर्चाचा मोठा भार सहन करावा लागला.

या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाची महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना (MJPJAY) ही एक महत्त्वाची आरोग्य विमा योजना म्हणून पुढे आली. या योजनेचा मुख्य उद्देश गरीब व वंचित घटकांना मोफत व दर्जेदार आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे हा आहे. कोविड-19 काळात या योजनेअंतर्गत कॅशलेस उपचार सुविधा, रुग्णालयात दाखल होण्याची सुलभ प्रक्रिया आणि आर्थिक संरक्षण यामुळे अनेक लाभार्थ्यांना दिलासा मिळाला.

कोविड-19 काळात शासकीय तसेच सूचीबद्ध खाजगी रुग्णालयांमार्फत कोविड उपचारांचा समावेश या योजनेत करण्यात आला. त्यामुळे रुग्णांवरील उपचार खर्चाचा आर्थिक ताण कमी होऊन आरोग्य सेवांपर्यंतचा प्रवेश अधिक सुलभ झाला. sविशेषतः ग्रामीण व आदिवासी भागातील नागरिकांना या योजनेमुळे वेळेवर उपचार मिळण्यास मदत झाली.

या संशोधनाचा उद्देश कोविड-19 महामारीच्या काळात महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेने आरोग्य संरक्षण, आर्थिक सुरक्षितता आणि सामाजिक आधार देण्यामध्ये बजावलेली भूमिका अभ्यासणे हा आहे. तसेच या योजनेच्या अंमलबजावणीतील प्रभावीता, लाभार्थ्यांचा अनुभव आणि योजनेसमोरील आव्हाने यांचे विश्लेषण करणे हे देखील या अभ्यासाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेचा आढावा :

महाराष्ट्र शासनाने **महात्मा ज्योतिराव फुले जनआरोग्य योजना** (पूर्वीची *राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना*) ही योजना दिनांक **२ जुलै २०१२** पासून प्रायोगिक स्वरूपात महाराष्ट्रातील आठ जिल्ह्यांमध्ये सुरू केली. त्यानंतर या योजनेचा विस्तार करून दिनांक **२१ नोव्हेंबर २०१३** पासून ती महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये अंमलात आणण्यात आली. सुरुवातीच्या टप्प्यात ही महत्त्वाकांक्षी योजना कमी उत्पन्न गटातील कुटुंबांसाठी लागू करण्यात आली होती; मात्र कालांतराने विविध निर्णयांद्वारे इतर पात्र लाभार्थी गटांचाही समावेश या योजनेत करण्यात आला.

त्यानंतर भारत सरकारने दिनांक **२३ सप्टेंबर २०१८** पासून **आयुष्मान भारत – प्रधानमंत्री जनआरोग्य योजना** संपूर्ण देशात लागू केली. या योजनेअंतर्गत लाभार्थी कुटुंबांची निवड ग्रामीण व शहरी भागांसाठी **सामाजिक-आर्थिक जातनिहाय जनगणना २०११** मधील वंचितता व व्यवसायाशी संबंधित निकषांच्या आधारे करण्यात आली. ही योजना सन **२०१८ ते २०२०** या कालावधीत महात्मा ज्योतिराव फुले

जनआरोग्य योजनेसह एकत्रितपणे राबविण्यात आली. या एकत्रित योजनेच्या खर्चाची जबाबदारी भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन यांनी अनुक्रमे ६०:४० या प्रमाणात उचलली.

एकत्रित स्वरूपात अंमलात असलेल्या योजनेत महाराष्ट्र शासनाने दिनांक **२६ फेब्रुवारी २०१९** रोजीच्या शासन निर्णयानुसार काही महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या. त्यानुसार महात्मा ज्योतिराव फुले जनआरोग्य योजनेअंतर्गत **९९६ उपचारांसाठी प्रति कुटुंब प्रति वर्ष रुपये १.५० लाख** इतके विमा संरक्षण उपलब्ध करून देण्यात आले. तसेच आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जनआरोग्य योजनेअंतर्गत **१२०९ उपचारांसाठी प्रति कुटुंब प्रति वर्ष रुपये ५.०० लाख** इतके आरोग्य संरक्षण लागू करण्यात आले. ही एकात्मिक योजना दिनांक **१ एप्रिल २०२० ते ३० जून २०२४** या कालावधीत प्रभावीपणे राबविण्यात आली.

यानंतर महाराष्ट्र शासनाने दिनांक **२८ जुलै २०२३** च्या शासन निर्णयान्वये राज्यातील **सर्व कुटुंबांसाठी** महात्मा ज्योतिराव फुले जनआरोग्य योजना लागू करण्याचा निर्णय घेतला आणि योजनेची व्याप्ती अधिक व्यापक केली. त्यानुसार दिनांक **१ जुलै २०२४** पासून विस्तारित कार्यक्षेत्रासह ही **एकात्मिक आरोग्य योजना** अंमलात आणण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्रातील संपूर्ण लोकसंख्येला समाविष्ट करण्यात आले आहे.

ही योजना शासनमान्य रुग्णालयांच्या माध्यमातून रुग्णालयात दाखल होणे आवश्यक असलेल्या **द्वितीय व तृतीय स्तरावरील आजारांवरील उपचारांसाठी**, रुग्णालयात भरती होण्यापासून ते रुग्णालयातून सुटी मिळेपर्यंत **रोखरहित व गुणवत्तापूर्ण वैद्यकीय सेवा** प्रदान करते. सदर योजना पूर्णतः **हमी तत्त्वावर** राबविण्यात येत असून ती राज्याच्या सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण पाऊल मानली जाते.

पूर्व संशोधनाचा आढावा :

- **पाटील आणी कुलकर्णी (२०२२)** यांनी महाराष्ट्रातील कोविड-19 काळातील आरोग्य विमा योजनांचा अभ्यास करताना असे निष्कर्ष काढले की, महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना ही गरीब, ग्रामीण व आदिवासी लोकांसाठी आरोग्य सुरक्षा कवच ठरली; मात्र जिल्हानिहाय अंमलबजावणीत फरक आढळून आला.
- **गुप्ता आणी बासू (२०२१)** यांनी केलेल्या अभ्यासात असे आढळून आले की, आयुष्मान भारत आणि महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेमुळे कोविड उपचारांचा आर्थिक भार मोठ्या प्रमाणात कमी झाला. तथापि, रुग्णालयांची क्षमता, तांत्रिक अडचणी आणि माहितीचा अभाव ही आव्हाने कायम राहिल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे.
- आयुष्मान भारत योजनेवर आधारित अभ्यासात **निती आयोग (२०२०)** यांनी नमूद केले आहे की, या योजनेमुळे दुय्यम व तृतीय स्तरावरील आरोग्य सेवांपर्यंत गरीब कुटुंबांचा प्रवेश वाढला असून, सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला चालना मिळाली आहे.

अध्ययनाची आवश्यकता (Need of the Study) :

आरोग्य हे मानवी जीवनाचे मूलभूत अंग असून, कोणत्याही समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात त्याचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. मात्र वाढता उपचार खर्च, खासगी आरोग्य सेवांवरील अवलंबित्व आणि मर्यादित उत्पन्न यामुळे गरीब व मध्यमवर्गीय कुटुंबांसाठी आरोग्य सेवा परवडणाऱ्या राहिलेल्या नाहीत. विशेषतः कोविड-19 महामारीच्या काळात आरोग्य सेवा, आर्थिक सुरक्षितता आणि सामाजिक संरक्षण या बाबी अधिक गंभीर बनल्या.

महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणारी **महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना** ही गरीब, ग्रामीण, आदिवासी व सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांसाठी एक महत्त्वाची आरोग्य योजना आहे. कोविड-19 काळात या योजनेच्या माध्यमातून कॅशलेस उपचार, रुग्णालयीन सुविधा आणि आर्थिक संरक्षण उपलब्ध करून देण्यात आले. तथापि, या योजनेचा कोविड-19 काळातील प्रत्यक्ष परिणाम, लाभार्थ्यांचा अनुभव आणि अंमलबजावणीतील अडचणी यांचा सखोल व वस्तुनिष्ठ अभ्यास मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध आहे.

पूर्व संशोधनातून असे दिसून येते की, सरकारी आरोग्य विमा योजनांनी आरोग्य खर्च कमी करण्यात आणि आरोग्य सेवांपर्यंतचा प्रवेश वाढविण्यात सकारात्मक भूमिका बजावली आहे. मात्र जिल्हानिहाय अभ्यास, विशेषतः कोविड-19 सारख्या आपत्कालीन परिस्थितीत योजनेची प्रभावीता, सामाजिक व आर्थिक परिणाम आणि लाभार्थ्यांच्या जीवनमानावर झालेले बदल याविषयी सुस्पष्ट माहिती कमी आहे.

या पार्श्वभूमीवर सदर अध्ययनाची आवश्यकता अधोरेखित होते. प्रस्तुत अध्ययनामुळे कोविड-19 महामारीच्या काळात महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेने बजावलेली भूमिका, आरोग्य संरक्षणाची पातळी, आर्थिक सुरक्षिततेवरील परिणाम आणि सामाजिक आधार यांचे मूल्यांकन करता येईल. तसेच या अभ्यासातून योजनेतील त्रुटी, अंमलबजावणीतील अडथळे आणि सुधारणा आवश्यक असलेल्या बाबी समोर येतील.

हे अध्ययन धोरणकर्ते, प्रशासकीय यंत्रणा, आरोग्य विभाग तसेच संशोधकांसाठी उपयुक्त ठरेल. भविष्यातील आरोग्य आपत्तींसाठी अधिक प्रभावी, सर्वसमावेशक व न्याय्य आरोग्य धोरणे आखण्यासाठी या अभ्यासाचे निष्कर्ष मार्गदर्शक ठरतील. म्हणूनच कोविड-19 काळातील महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेचा अभ्यास करणे ही काळाची गरज ठरते.

उद्दिष्टे (Objectives of the Study) :

कोविड-19 महामारीच्या काळात महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेची भूमिका व प्रभावाचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना (Hypothesis) :

1. **H0 :** MJPJAY योजनेचा लाभार्थ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्तरावर कोणताही महत्त्वपूर्ण परिणाम

झाला नाही.

2. **H1 :** MJPJAY योजनेचा चंद्रपूर जिल्ह्यातील लाभार्थ्यांचा आर्थिक भार कमी करण्यावर **सकारात्मक परिणाम** झाला आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical Study)

कोविड-19 महामारीची पार्श्वभूमी :

कोविड-१९ (Coronavirus Disease 2019) ही एक अत्यंत संसर्गजन्य व जागतिक स्वरूपाची आरोग्य आपत्ती ठरली होती. डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनमधील वुहान शहरात या विषाणूचा प्रथम उद्रेक झाल्याचे निदर्शनास आले होते, अल्पावधीतच हा संसर्ग जगभर वेगाने पसरला होता. जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) मार्च २०२० मध्ये कोविड-१९ ला जागतिक महामारी (Pandemic) घोषित केले होते.

या महामारीने केवळ आरोग्य क्षेत्रावरच नव्हे तर सामाजिक, आर्थिक व प्रशासकीय व्यवस्थांवरही गंभीर परिणाम घडवून आणले होते. कोविड-१९ चा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी अनेक देशांनी लॉकडाऊन, प्रवास निर्बंध, सामाजिक अंतर आणि सार्वजनिक ठिकाणे बंद ठेवण्यासारखे कठोर उपाय अमलात आणले होते. यामुळे औद्योगिक उत्पादन, रोजगार, शिक्षण व्यवस्था आणि दैनंदिन जीवन मोठ्या प्रमाणावर विस्कळीत झाले होते.

भारतामध्ये कोविड-१९ चा पहिला रुग्ण जानेवारी २०२० मध्ये आढळून आला असून, त्यानंतर संसर्गाचा प्रसार झपाट्याने वाढला आहे. संसर्गाच्या वाढत्या प्रमाणामुळे भारत सरकार व राज्य शासनांनी टप्प्याटप्प्याने राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय लॉकडाऊन लागू केले होते. या काळात सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर प्रचंड ताण निर्माण झाला असून रुग्णालयांमध्ये बेड, ऑक्सिजन, आयसीयू सुविधा, वैद्यकीय उपकरणे आणि आरोग्य कर्मचाऱ्यांची कमतरता तीव्रपणे जाणवली होती.

महाराष्ट्र राज्यात कोविड-19 चा प्रादुर्भाव तुलनेने अधिक प्रमाणात झालेला होता. विशेषतः शहरी भागांसोबतच ग्रामीण, आदिवासी व दुर्गम भागांमध्येही या महामारीचे परिणाम दिसून आले होते. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, असंघटित क्षेत्रातील कामगार, शेतकरी, वृद्ध, महिला आणि दीर्घकालीन आजारांनी ग्रस्त व्यक्ती यांना कोविड-19 काळात मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागला होता.

या पार्श्वभूमीवर सार्वजनिक आरोग्य योजनांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहे. कोविड-19 काळात सर्वसामान्य नागरिकांना मोफत व कॅशलेस उपचार उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनाच्या विविध आरोग्य योजना प्रभावीपणे राबविण्यात आल्या होत्या. त्यामध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना ही एक महत्त्वाची योजना ठरली असून, तिने महामारीच्या काळात आर्थिक संरक्षण व आरोग्यसेवा उपलब्ध करून देण्यात मोलाची भूमिका बजावली होती.

कोविड-19 काळातील MJPJAY योजनेतील विशेष तरतुदी :

1. कोविड-19 महामारीच्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र राज्य शासनाने महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना अधिक प्रभावीपणे राबविण्यासाठी विविध विशेष तरतुदी अमलात आणल्या आहेत.
2. कोविड-19 चाचणी व उपचारांचा समावेश योजनेच्या उपचार पॅकेजेसमध्ये करण्यात आला आहे.
3. कोविड-19 संशयित व बाधित रुग्णांसाठी स्वतंत्र उपचार पॅकेजेस मंजूर करण्यात आली आहेत.
4. या पॅकेजेसमध्ये सामान्य वॉर्ड, ऑक्सिजन बेड, आयसीयू (ICU) व व्हेंटिलेटर सुविधांचा समावेश करण्यात आला आहे.
5. सरकारी तसेच मान्यता प्राप्त खाजगी रुग्णालयांचा सहभाग वाढविण्यात आला आहे.
6. अनेक खाजगी रुग्णालयांचे तातडीने Empanelment करण्यात आले आहे.
7. योजनेअंतर्गत कॅशलेस उपचार पद्धती कायम ठेवण्यात आली आहे.
8. रुग्णांकडून कोणताही आगाऊ खर्च न घेता उपचार देण्याचे निर्देश रुग्णालयांना देण्यात आले आहेत.
9. उपचार प्रक्रियेत पारदर्शकता राखण्यासाठी ऑनलाइन प्री-ऑथरायझेशन व क्लेम सेटलमेंट प्रणाली अधिक सुलभ करण्यात आली आहे.
10. कोविड-19 काळात गरीब, शेतकरी, असंघटित कामगार, वृद्ध व इतर वंचित घटकांना प्राधान्य देण्यात आले आहे.
11. ग्रामीण व आदिवासी भागातील रुग्णांसाठी जिल्हास्तरीय समन्वय यंत्रणा कार्यान्वित करण्यात आली आहे.
12. रुग्ण मार्गदर्शनासाठी हेल्पलाइन व सहाय्य केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत.
13. आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी PPE Kits, औषधे व वैद्यकीय उपकरणांची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यात आली आहे.
14. कोविड-19 उपचारासाठी कार्यरत रुग्णालयांना वेळेत आर्थिक परतफेड (Reimbursement) देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे.
15. या विशेष तरतुदींमुळे रुग्णांवरील आर्थिक भार मोठ्या प्रमाणावर कमी झाला आहे.
16. एकूणच, कोविड-19 काळात राज्यातील सर्वसामान्य नागरिकांना मोफत व कॅशलेस आरोग्यसेवा उपलब्ध होऊ शकली आहे.

कोविड-19 काळात रुग्णांना झालेला लाभ :

1. कोविड-19 काळात महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेमुळे रुग्णांना मोफत व कॅशलेस उपचारांची सुविधा मिळाली आहे.
2. कोविड-19 उपचारांवरील मोठा आर्थिक खर्च टाळला गेला आहे.
3. गरीब, शेतकरी, असंघटित कामगार व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांना आर्थिक संरक्षण मिळाले आहे.
4. सामान्य वॉर्ड, ऑक्सिजन बेड, आयसीयू (ICU) व व्हेंटिलेटर उपचार सुलभरीत्या उपलब्ध झाले

आहेत.

5. सरकारी तसेच मान्यता प्राप्त खाजगी रुग्णालयांमध्ये उपचार घेण्याची संधी रुग्णांना मिळाली आहे.
6. ग्रामीण, आदिवासी व दुर्गम भागातील रुग्णांना वेळेत उपचार मिळू शकले आहेत.
7. कुटुंबांची बचत खर्चात वाढ झाली आहे व कर्जबाजारीपणा टाळता आला आहे.
8. उपचार प्रक्रियेत पारदर्शकता निर्माण झाली आहे.
9. आरोग्य सेवांवरील सर्वसामान्य नागरिकांचा विश्वास वाढला आहे.
10. कोविड-19 मुळे निर्माण झालेला मानसिक ताण काही प्रमाणात कमी झाला आहे.
11. गंभीर आजारांनी ग्रस्त रुग्णांना सतत वैद्यकीय सेवा उपलब्ध राहिली आहे.
12. महिलां, वृद्ध व दिव्यांग रुग्णांना विशेष लाभ मिळाला आहे.
13. आपत्कालीन परिस्थितीतही उपचार सेवा खंडित झाली नाही आहे.
14. एकूणच, कोविड-19 महामारीच्या काळात रुग्णांचे आरोग्य व आर्थिक सुरक्षितता राखली गेली आहे.

कोविड-19 काळात आरोग्य व्यवस्थेवरील परिणाम :

कोविड-19 महामारीमुळे सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर मोठा ताण निर्माण झाला आहे. या काळात रुग्णसंख्येत अचानक वाढ झाल्यामुळे सरकारी व खाजगी रुग्णालयांवर मोठी जबाबदारी येऊन पडली आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे सार्वजनिक व खाजगी आरोग्य संस्थांमधील समन्वय वाढला आहे. कॅशलेस उपचार व्यवस्था, ऑनलाइन प्री-ऑथरायझेशन व क्लेम सेटलमेंट प्रणालीमुळे आरोग्य सेवांमध्ये पारदर्शकता व कार्यक्षमता वाढली आहे.

या योजनेमुळे रुग्णालयांमधील बेड, ऑक्सिजन, आयसीयू व व्हेंटिलेटर सुविधांची क्षमता वाढविण्यात आली आहे. ग्रामीण, आदिवासी व दुर्गम भागांपर्यंत आरोग्य सेवा पोहोचली आहे. आरोग्य कर्मचाऱ्यांची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरली आहे व आपत्कालीन परिस्थितीत आरोग्य व्यवस्थापन अधिक सक्षम झाले आहे. एकूणच, कोविड-19 काळात महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेमुळे आरोग्य पायाभूत सुविधा मजबूत झाल्या आहेत व भविष्यातील आरोग्य आपत्तींसाठी आवश्यक अनुभव व तयारी निर्माण झाली आहे.

कोविड-19 काळात योजनेसमोरील अडचणी :

कोविड-19 महामारीच्या काळात महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेच्या अंमलबजावणीसमोर अनेक अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. रुग्णसंख्येत अचानक झालेल्या वाढीमुळे अनेक रुग्णालयांमध्ये बेड, ऑक्सिजन, आयसीयू व व्हेंटिलेटर सुविधांची कमतरता जाणवली आहे. काही भागांमध्ये मान्यता प्राप्त रुग्णालयांची संख्या अपुरी ठरली आहे, त्यामुळे सर्व लाभार्थ्यांना वेळेत उपचार मिळणे कठीण झाले आहे.

ग्रामीण व आदिवासी भागातील नागरिकांमध्ये योजनेविषयी पुरेशी माहिती व जनजागृती नसल्यामुळे अनेक लाभार्थी या योजनेचा पूर्ण लाभ घेऊ शकले नाहीत. ऑनलाइन प्री-ऑथरायझेशन व क्लेम सेटलमेंट

प्रणालीत तांत्रिक अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. काही रुग्णालयांकडून कागदपत्रांची मागणी व उपचारांमध्ये विलंब झाल्याच्या तक्रारी नोंदविण्यात आल्या आहेत.

आरोग्य कर्मचाऱ्यांवरील कामाचा ताण मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. मनुष्यबळाची कमतरता, संसर्गाचा धोका व मानसिक तणाव यामुळे आरोग्य सेवांवर परिणाम झाला आहे. काही खाजगी रुग्णालयांनी सुरुवातीच्या टप्प्यात कोविड-19 रुग्णांना दाखल करण्यास मर्यादा घातल्या आहेत. एकूणच, कोविड-19 काळात विविध प्रशासकीय, तांत्रिक व पायाभूत अडचणी निर्माण झाल्या आहेत; तरीही या अडचणींवर मात करत योजनेने मोठ्या प्रमाणावर रुग्णांना उपचार उपलब्ध करून दिले आहेत.

कोविड-19 काळात शासनाची भूमिका व सुधारात्मक उपाय :

कोविड-19 महामारीच्या काळात महाराष्ट्र राज्य शासनाने सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी आणि महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. शासनाने वेळोवेळी धोरणात्मक निर्णय, शासन निर्णय व परिपत्रके जारी केली आहेत. कोविड-19 उपचार योजनेत समाविष्ट करून स्वतंत्र उपचार पॅकेजेस मंजूर करण्यात आली आहेत. सरकारी तसेच खाजगी रुग्णालयांचे Empanelment वाढविण्यात आले आहे, ज्यामुळे उपचार सुविधांची उपलब्धता सुधारली आहे.

शासनाने कॅशलेस उपचार व्यवस्था अधिक सुलभ केली आहे. ऑनलाइन प्री-ऑथरायझेशन व क्लेम सेटलमेंट प्रणाली मजबूत करण्यात आली आहे. रुग्णालयांना वेळेत आर्थिक परतफेड (Reimbursement) देण्यासाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. ग्रामीण, आदिवासी व दुर्गम भागांसाठी जिल्हास्तरीय समन्वय यंत्रणा, नियंत्रण कक्ष व 24×7 हेल्पलाइन सेवा कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत.

तसेच, आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी PPE Kits, औषधे, ऑक्सिजन व वैद्यकीय उपकरणांची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यात आली आहे. कोविड-19 संदर्भातील जनजागृती मोहिमा राबविण्यात आल्या आहेत. एकूणच, शासनाने केलेल्या सुधारात्मक उपायांमुळे कोविड-19 काळात आरोग्य सेवा अधिक सक्षम झाली आहे व महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेने सर्वसामान्य नागरिकांना मोठा आधार दिला आहे.

कोविड-19 काळात सामाजिक व आर्थिक परिणाम :

कोविड-19 महामारीने समाजजीवन व अर्थव्यवस्थेवर व्यापक परिणाम घडवून आणले आहेत. या काळात अनेक कुटुंबांच्या उत्पन्नाच्या स्रोतांवर परिणाम झाला आहे व बेरोजगारीत वाढ झाली आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेमुळे मात्र सर्वसामान्य नागरिकांना मोफत व कॅशलेस उपचार उपलब्ध झाले आहेत, त्यामुळे कुटुंबांवरील आर्थिक भार मोठ्या प्रमाणावर कमी झाला आहे. गरीब, शेतकरी, असंघटित कामगार व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना आर्थिक संरक्षण मिळाले आहे व कर्जबाजारीपणा टाळण्यास मदत झाली आहे.

या महामारीच्या काळात आरोग्य सेवांपर्यंतची पोहोच वाढली आहे व सामाजिक सुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली आहे. ग्रामीण, आदिवासी व दुर्गम भागातील नागरिकांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. समाजामध्ये आरोग्य हक्काविषयी जाणीव वाढली आहे व सार्वजनिक आरोग्य योजनांवरील विश्वास दृढ झाला आहे. महिलां, वृद्ध, दिव्यांग व दुर्बल घटकांना विशेष लाभ मिळाले आहेत. एकूणच, कोविड-19 काळात महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेमुळे सामाजिक स्थैर्य निर्माण झाले आहे व आर्थिक सुरक्षिततेला मोठ्या प्रमाणावर बळ मिळाले आहे.

निष्कर्ष :

कोविड-19 महामारीने आरोग्य, सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थांवर गंभीर परिणाम केले असून महाराष्ट्रातील सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर मोठा ताण निर्माण झाला होता. या काळात गरीब, ग्रामीण, आदिवासी, शेतकरी व असंघटित क्षेत्रातील कुटुंबांसमोर उपचार खर्च व आरोग्य सेवा उपलब्धतेचे गंभीर प्रश्न उभे राहिले. अशा परिस्थितीत महाराष्ट्र शासनाची महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना (MJPJAY) ही प्रभावी आरोग्य सुरक्षा योजना ठरली आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की, कोविड-19 काळात योजनेअंतर्गत मोफत व कॅशलेस उपचार, कोविड उपचार पॅकेजेस आणि सरकारी व खाजगी रुग्णालयांच्या सहभागामुळे रुग्णांवरील आर्थिक भार मोठ्या प्रमाणावर कमी झाला आहे. विशेषतः ग्रामीण व आदिवासी भागातील नागरिकांना वेळेवर व दर्जेदार उपचार मिळाले असून आर्थिक सुरक्षितता व सामाजिक स्थैर्य निर्माण झाले आहे.

तथापि, पायाभूत सुविधा, तांत्रिक अडचणी व मनुष्यबळाची कमतरता यांसारख्या काही समस्या आढळून आल्या. तरीही शासनाच्या सुधारात्मक उपाययोजनांमुळे त्यावर मात करण्यात आली आहे. एकूणच, कोविड-19 काळात MJPJAY योजनेने सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेला महत्त्वपूर्ण आधार दिला असून भविष्यातील आरोग्य आपत्तींसाठी ही योजना आदर्श ठरते.

संदर्भ :

- महाराष्ट्र शासन, सार्वजनिक आरोग्य विभाग, **महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना – मार्गदर्शक सूचना व धोरणात्मक दस्तऐवज**, मुंबई.
- महाराष्ट्र शासन. *महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजना (MJPJAY) : अधिकृत अहवाल व मार्गदर्शक सूचना*. सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र शासन.आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, **कोविड-19 प्रतिबंध व उपचार मार्गदर्शक तत्त्वे**, मुंबई.
- भारत सरकार, आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय, **COVID-19 Pandemic: Advisory, Guidelines and Reports**, नवी दिल्ली.
- विविध संशोधन लेख व नियतकालिके, **Indian Journal of Public Health, Economic and**

Political Weekly, **Journal of Health Management**.

- पाटील, अ., व कुलकर्णी, स. (२०२२). कोविड-१९ काळातील महाराष्ट्रातील आरोग्य विमा योजनांचा अभ्यास : महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेच्या विशेष संदर्भात. *जर्नल ऑफ पब्लिक हेल्थ अँड सोशल डेव्हलपमेंट*, १४(२), ४५–५८.
- गुप्ता, र., व बासू, स. (२०२१). भारतातील कोविड-१९ उपचारांचा आर्थिक भार कमी करण्यामध्ये आयुष्मान भारत व महात्मा ज्योतिबा फुले जनआरोग्य योजनेची भूमिका. *इंडियन जर्नल ऑफ हेल्थ इकॉनॉमिक्स*, ९(१), २३–३७.
- नीती आयोग. (२०२०). आयुष्मान भारत : भारतातील दुय्यम व तृतीय स्तरावरील आरोग्य सेवांपर्यंतचा प्रवेश. भारत सरकार.